

Rosmalen in de 19e eeuw

R.J. Wols

Op 13 november jongstleden is de inventaris van het gemeentearchief van Rosmalen over de periode 1811-1932 gepresenteerd.¹ Daarmee is een belangrijke bron voor de kennis van vooral het 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse Rosmalen ontsloten. Om de aandacht te vestigen op de mogelijkheden die deze bron biedt, zal in dit artikel in grote lijnen worden ingegaan op een aantal aspecten van de ontwikkeling van Rosmalen na 1800.

In het korte bestek van dit artikel is het niet doenlijk de 19e-eeuwse geschiedenis uitputtend te behandelen. De recent verschenen, vuistdikke studies over bijvoorbeeld Boxtel² en Roosendaal³ maken duidelijk dat er over de Noord-Brabantse plattelandsgemeenten in de 19e en vroege 20e eeuw veel meer zinnigs valt te zeggen dan in enkele bladzijden te vangen valt. Mijn bedoeling en hoop is dan ook dat de archiefinventaris en deze aflevering van *'s-Hertogenbosch* evenzovele aanzetten mogen zijn tot een intensivering van het lokaal-historisch onderzoek met betrekking tot Rosmalen.

Alvorens nader in te gaan op de ontwikkeling van het dorp na 1800, wil ik eerst kort de vorming van het landschap en de daaruit voortgekomen infrastructuur van wegen en waterlopen schetsen. Ook voor Rosmalen geldt dat ligging en structuur duidelijk bepaald zijn door landschappelijke factoren. Deze factoren hebben mede het soort leven bepaald dat vele generaties Rosmalenaren hebben geleefd, tot in onze eeuw toe.

Daarna zal aandacht besteed worden aan

de groei van de bevolking, aan het gemeentebestuur en zijn leden, aan de wateroverlast waarmee Rosmalen regelmatig te kampen had en aan de volksgezondheid.

Landschappelijke ontwikkeling

Vorming van het landschap

Waar we tegenwoordig vaak geneigd zijn natuur of landschap aan onze eisen aan te passen met inzet van al onze technologische kennis, daar paste de mens zich in vroeger tijden, noodgedwongen, vaker aan het gegeven landschap aan. Veel oude bewoningskernen in Nederland vinden we dan ook terug op natuurlijke hoogten of op andere plaatsen waar het van nature al veilig wonen was.

De uiterlijke vorm, de structuur van zulke kernen is dan ook meestal het resultaat van groei langs natuurlijke gegevenheden, zoals hoogtelijnen of stroombeddingen. Dat neemt overigens niet weg dat al sinds de Middeleeuwen de mens aantoonbaar geen genoegen meer nam met natuurlijke barrières: ook langs de Maas kunnen bedijkingen en kunstmatige beheersing van het waterpeil bogen op een geschiedenis van eeuwen.⁴

Rosmalen ligt op de grens tussen zand en klei. Dat is geen toeval, maar het resultaat van een bewust zoeken naar een gunstige plek om te wonen in een ver verleden. Het proces van landschapsvorming dat voor ons van belang is met het oog op de plek waar Rosmalen nu ligt, begint zo'n 450.000 jaar geleden. De rivier de Maas stroomde toen ook al door dit gebied, zij het zuidelijker dan nu. De rivier zette grof

Fragment uit de kaart van J. Camp van de polder Van der Eigen, 1782/1783 (Foto: Streekarchief Brabant-Noordoost te Oss, naar origineel in de aldaar berustende archieven van Waterschap De Maaskant, archief polder Van der Eigen, inv. nr. 160)

zand en grind af en vormde daarmee een deel van de bodem, waarop Rosmalen nu ligt. Die zand- en grindafzetting noemen de geologen nu de *formatie van Veghel*.⁵ In de laatste ijstijd, tussen 50.000 en 12.000 voor Christus, verplaatste de wind grote hoeveelheden rivierzand. Dat zand waai- de op tot langgerekte heuvels, zogenaam- de dekzandruggen. Eén van die dekzand- ruggen loopt van het zuidwesten naar het noordoosten langs de noordelijke rand van Noord-Brabant over de lijn Drunen - Vlijmen - 's-Hertogenbosch - Rosmalen - Nuland - Geffen - Oss.

Deze zandrug ligt dwars op de stroom- richting van allerlei beekjes en riviertjes, zoals de Aa en de Dommel, die vanuit het zuiden naar de Maas stromen. Daardoor ontstond ten zuiden van de dekzandrug veenmoeras. Ook ten noorden van de dek- zandrug ontstond in het vochtige milieu van het Maasdal veengroei. Naarmate het klimaat verbeterde, overstroomde de Maas steeds vaker dit veengebied ten noorden van de dekzandrug. Als gevolg daarvan vormde zich op het veen een klei- of zavelaag.

De mens doet zijn intrede

Tussen de natte gebieden ten noorden en ten zuiden van de dekzandrug verhief zich dus de rij relatief droge zandheuvels waarop zich al vroeg mensen vestigden. Archeologen hebben in de omgeving van Rosmalen sporen van menselijke activiteit aangetroffen uit de Steentijd (300.000 v. Chr. tot 2100 v. Chr.) en uit de Bronstijd (2100 v. Chr. tot 700 v. Chr.). Dat betreft echter slechts een aantal losse vondsten. Pas tijdens de IJzertijd (700 v. Chr. tot het begin van onze jaartelling) duiden de vondsten op menselijke bewoning op eni- ge schaal, zoals nederzettingen. Tijdens de Romeinse periode (van 0 tot circa 450) is die reguliere bewoning gecontinueerd. In deze periode is waarschijnlijk al een deel van de dekzandrug ontbost ten behoeve van akkerbouw, waardoor het dekzand kon gaan verstuiven. De Nulandsche Hei- de is een voorbeeld van zo'n zandverstui- ving die ontstaan is door menselijk ingrij- pen in de natuur.

Na 250 trokken de Romeinen zich geleide- lijk terug uit de noordelijke streken. Het lijkt er op dat althans een deel van de bevolking mee weggetrokken is, want het aantal archeologische vondsten uit de vierde en vijfde eeuw is beduidend min- der dan uit de eeuwen daarvoor. Bewo- ningssporen zijn er helemaal niet meer uit de periode tussen 500 en ongeveer 750. In deze tijd is de zeespiegel nogal gestegen, waardoor ook op de Maas de getijdebewo- gingen in hevigheid zijn toegenomen. Veelvuldige overstromingen zijn daarvan het gevolg geweest, zodat bewoning nau- welijks nog mogelijk was.

Het echte begin

Bewoning

Pas na 750 zijn er weer sporen van gere- gelde bewoning gevonden en wel van kleine nederzettingen in de kernen Rosmalen en Bruggen. In 815 komen we de eerste vermelding op schrift van

Rosmalen tegen. Een zekere Alfger schenkt in dat jaar goederen in "Rosmal-la" aan de abdij van Lorsch (bij Worms).⁶ Daarna zwijgen de schriftelijke bronnen weer voor lange tijd, maar de archeologen hebben voor de periode na ongeveer het jaar 1000 genoeg vondsten gedaan om aan te kunnen tonen dat er een aantal (kleine) nederzettingen is geweest bij Rosmalen, Bruggen, Heeseind en Nuland.

Aan het eind van de dertiende eeuw beschikken we opnieuw over archiefgegevens: in 1293 is er sprake van een parochie Rosmalen en in 1300 verkoopt hertog Jan II van Brabant gemeenschappelijke gronden aan "de lieden van Rosmalen".⁷ Vanaf die tijd mogen we uitgaan van een vorm van geregeld dorpsbestuur. In 1309 stelt dezelfde hertog Jan een polderbestuur van zeven heemraden in voor de polder Van der Eigen.⁸

Uit de opsomming van de bewoningskernen hierboven blijkt al dat het natuurlijke landschap de structuur van dit gebied voor de menselijke bewoning heeft bepaald. Die oorspronkelijke structuur is al die eeuwen herkenbaar gebleven: bovenop de langgerekte zandrug lagen de bewoningskernen: van west naar oost

De Lambertuskerk van Rosmalen in nog landelijke omgeving
(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

waren en zijn dat Hintham (dat eveneens aan het eind van de dertiende eeuw in de bronnen wordt genoemd), Rosmalen, Bruggen, Kruisstraat en Heeseind. De bovenkant van die zandrug ligt op een hoogte van 5 à 6 meter boven N.A.P. Om deze oude kernen heen liggen de oude landbouwgronden, door eeuwenlange bemesting opgehoogd tot bolle akkers. Aan de zuidzijde van de zandrug wateren deze kavels af via de Groote Weetering (circa 4 meter boven N.A.P.) op de Aa en vervolgens op de Maas. De percelen aan deze kant van de zandrug zijn veelal blok-vormig. Aan de noordzijde liggen lange smalle percelen, noord-zuid gericht, met hun ontginningsbasis aan de bovenkant van de zandrug. Deze percelen lopen betrekkelijk steil af naar de lagere weidegronden (2,5 à 3 meter boven N.A.P.) in de polder.⁹

In de vijf eeuwen tussen 1300 en 1800 zijn in die structuur geen ingrijpende wijzigingen gekomen.

De negentiende eeuw

Infrastructuur

Aan het eind van de achttiende eeuw was Rosmalen zoals gezegd in vele opzichten nog het dorp zoals dat er in de eeuwen daarvoor had uitgezien. De "natuurlijke" structuur van de gemeente was nog goed herkenbaar in het verloop van de wegen. De oudste en enige doorgaande verbinding (de Rosmalense dijk) liep over de dekzandrug en legde een oost-west-verbinding tussen de al genoemde bewoningskernen. Bebouwing vond men tot in de eerste helft van deze eeuw hoofdzakelijk langs deze verkeersas. Ten zuiden van de oude akkers liep eveneens een weg over de oost-west-as. Daartussenin was een fijnmazig stelsel van landwegen, waarlangs echter nauwelijks bebouwing ontstond.

De negentiende eeuw bracht in Rosmalen, net zoals in meer dorpen rond 's-Herto-

genbosch, uiteindelijk wel ingrijpende veranderingen tot stand in de natuurlijke structuur. De rijksweg van 's-Hertogenbosch via Grave naar Nijmegen liep weliswaar nog steeds oost-west, maar deze eerste verharde weg in de regio, aangelegd tussen 1822 en 1835, noodde al snel uit tot de aanleg van een verharde provinciale weg van Rosmalen via Berlicum en Heeswijk naar Veghel. Met de aanleg van deze verbinding naar het zuiden werd in 1839 begonnen.

Eenzelfde opeenvolging van primaire en secundaire ontsluitingswegen zien we bij de aanleg van de spoorlijn tussen 's-Hertogenbosch en Nijmegen, die in 1881 werd geopend. Ook deze lijn doorsnijdt de gemeente natuurlijk van oost naar west. Twee jaar na de opening van de spoorlijn en het station Rosmalen aan deze lijn, kwam in 1883 een tramverbinding tot stand met 's-Hertogenbosch enerzijds en Helmond (via Berlicum, Veghel en Erp) anderzijds. Opnieuw was een verbinding naar het zuiden tot stand gebracht.

Bevolking

Voor het jaar 1815 weten we dat er toen 1464 inwoners waren. Dat wijkt niet veel af van wat we weten over een aantal eeuwen daarvoor: Voor de veertiende en vijftiende eeuw kunnen we namelijk recon-

strueren dat Rosmalen ongeveer tussen de 1100 en 1500 inwoners moet hebben geteld.¹⁰ In de periode daartussen zal het aantal inwoners nog wel eens flink wat lager hebben kunnen liggen, zeker in perioden van oorlog of epidemieën.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw echter zien we een geleidelijke groei van de bevolking met ongeveer 1,5% per jaar. In een grafiek ziet dat er uit als een geleidelijk oplopende lijn, met maar een echte knik, waarin de bevolking ineens met bijna 18% toeneemt. Dat gebeurt na 1870, als gevolg van de opening van het krankzinnigengesticht Coudewater. De vestiging van Coudewater lijkt ook de enige aanwijsbare oorzaak voor het voorkomen van Rosmalen op het lijstje van de tien Brabantse gemeenten met het grootste migratie-overschot in die periode: er vestigden zich meer mensen dan er vertrokken.¹¹ Op dit lijstje figureren overigens vooral industrieplaatsen.

De bevolkingsgroei verloopt opvallend gelijkmatig vergeleken bij andere dorpen in Noord-Brabant, waar nog wel eens schommelingen in de bevolkingsgrafiek zijn waar te nemen. Ernstige epidemieën

De Heinis, nabij het Kraaiennest, toen de varkens nog los liepen en de schoven op het land stonden
(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

vinden er blijkbaar niet plaats, al komen er nu en dan wel gevallen van besmettelijke ziektes zoals cholera of tyfus voor; er is evenmin sprake van emigratie op grote schaal, al zijn de sociale omstandigheden gemiddeld genomen niet erg rooskleurig. Blijkbaar waren die omstandigheden ook niet slecht genoeg om een definitief vertrek op grote schaal uit de gemeente te veroorzaken, al is bekend dat een groot aantal arbeiders seizoenswerk buiten de gemeente vond.

Aan het eind van de negentiende eeuw is de bevolking van Rosmalen ruimschoots verdubbeld. De demografische ontwikkeling van Rosmalen sluit daarmee naadloos aan bij de ontwikkeling van de provincie in zijn geheel.¹²

Het gemeentebestuur

Bestuurlijk zag Rosmalen er aan het eind van de 19e eeuw anders uit dan aan het begin. Eind 1810 werd het gebied van het Koninkrijk Holland ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. Daarmee werd ook de Franse bestuurlijke organisatie ingevoerd, die een sterk centralistisch karakter had. Aan het hoofd van de gemeente werd een maire aangesteld. De *maire* bestuurde de gemeente in zijn eentje. Er was wel een *conseil municipal*, een gemeenteraad dus, maar deze raad had geen bestuurlijke bevoegdheden. Hij mocht de maire slechts "raden" ofwel van advies dienen.

In november/december 1813 kwam er een einde aan de inlijving bij Frankrijk. Op 2 december 1813 aanvaardde Willem, Prins van Oranje (zoon van de vroegere stadhouder Willem V) te Amsterdam de soevereiniteit over de Verenigde Nederlanden als koning Willem I. Overal werden nieuwe, voorlopige, bestuurders benoemd. Aan het hoofd van iedere plattelandsgemeente kwam een schout te staan. In Rosmalen was dat Willem Siepkens, die overigens ook al in 1810 tot maire was benoemd, en tot 1814 gewoon "maire" zou blijven heten.¹³

In 1814 kwam de eerste grondwet tot stand, die met betrekking tot het lokale bestuur onderscheid maakte tussen steden en plattelandsgemeenten. Voor de steden was het bestuur geregeld, voor het platteland regelde de Grondwet van 1814 eigenlijk nog niets. De inrichting van dit lokale bestuur werd overgelaten aan de Provinciale Staten (die daarvoor een provinciaal reglement zouden moeten opstellen) en de Koning (die zo'n reglement zou moeten bekrachtigen).¹⁴

De totstandkoming van het bestuursreglement voor het platteland in Noord-Brabant verliep niet vlot. Het duurde uiteindelijk tot 1819 voordat het *Reglement van bestuur voor het platteland in de Provincie Noord-Brabant* werd vastgesteld.¹⁵ In de tussentijd zette men het bestaande bestuur op voorlopige voet voort. In 1819 kwam aan het hoofd van de gemeente een 'schout' te staan, benoemd door de Koning. De schout was voorzitter van de raad, waarvan de omvang werd vastgesteld door Provinciale Staten.

Rosmalen kreeg een raad van acht leden. Tot schout werd W. Siepkens benoemd bij Koninklijk Besluit van 30 april 1820, nr. 49. Hoewel het bestuursreglement verbood om de functies van burgemeester en herbergier te combineren, kreeg Siepkens dispensatie om herbergier te mogen blijven. Tot leden van de Rosmalense raad stelden Provinciale Staten de heren D.W. van Lith, A. Rijsbergen, A. van Doorn, A. Maas, A. Kerkhoff, L. van der Doelen, N. van de Veerdonk en A. van der Doelen aan.¹⁶ Als raadsleden dienden zij onroerend goed binnen de gemeentegrenzen te bezitten. Ze werden door Provinciale Staten "voor het leven" benoemd. Het dagelijks bestuur van de gemeente werd gevormd door de schout, bijgestaan door twee leden van de raad, assessoren genaamd. De benoeming van de assessoren was de bevoegdheid van Gedeputeerde Staten. Ter ondersteuning van het bestuur kon een secretaris aangesteld worden.

Dorpsgezicht, vermoedelijk Rosmalen, ets door Hendrik de Laet (Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, rec. nr. 53748)

Op 23 juli 1825 bekrachtigde de Koning per Koninklijk Besluit een nieuw *Reglement op het bestuur ten plattelande in Noord-Brabant*. Het gemeentebestuur zou worden samengesteld uit een burgemeester (de titel "schout" kwam te vervallen), twee assessoren en een raad van acht leden (inclusief de assessoren). De burgemeester was uit hoofde van zijn functie een van de acht leden van de raad. Benoemingen golden nu voor de duur van zes jaar. Alle "voor het leven" aangestelden moesten aftreden en in de nieuwe raad werden benoemd: Lambertus van der Doelen, Franciscus Hanegraaf, Dirk van Lith, Adriaan Rijnsbergen, Antonie Maas, Arnoldus van Doorn, Anthony van der Doelen en Jacobus Heijmans.¹⁷ Willem Siepkens werd opnieuw bij KB van 14 juli 1825, nummer 133 tot burgemeester benoemd.

De laatste stap in de richting van de huidige bestuursstructuur was de Grondwetsherziening van 1848, waarbij het onderscheid tussen steden en plattelandsgemeenten verdween, en de uit de nieuwe Grondwet voortvloeiende Gemeentewet 1851 die de gemeenten een grote mate van zelfstandigheid verleende. De gemeente-

raad werd nu het hoogste orgaan van de gemeente, rechtstreeks gekozen door een deel van de bevolking (daarover straks meer). De burgemeester was voorzitter van de raad, maar was geen lid (tenzij hij als zodanig gekozen werd, hetgeen in Rosmalen

ook meermalen gebeurde). Het dagelijks bestuur bestond uit de burgemeester en twee wethouders, die door en uit de raadsleden werden gekozen.

Zoals gezegd werden de raadsleden slechts door een deel van de bevolking gekozen. Niet iedereen was namelijk kiesgerechtigd. Alleen mannelijke, meerderjarige inwoners die minimaal f 10,00 per jaar aan directe belastingen betaalden, mochten leden van de gemeenteraad kiezen. Als gevolg van de groeiende kritiek op dit "census" kiesrecht, werd dit in de Grondwetsherziening van 1887 vervangen door een meer algemene bepaling, waardoor veel meer mannen tot de kiezers gerekend mochten worden.

Het aantal kiezers voor de gemeenteraad in Rosmalen schommelde tussen 1851 en 1890 rond de 100. Dat was aanvankelijk nog ruim 5% van de totale bevolking. Maar met de groei van de bevolking nam niet het aantal kiesgerechtigden evenredig toe, zodat het percentage kiezers langzaam daalde naar 4,5% in 1870 en direct daarna zelfs scherp daalde naar 3,5% (Coudewater!), om rond 1887 op 4% van de bevolking te blijven steken.

Overigens geven de kiezerslijsten uit de

tweede helft van de negentiende eeuw een aardige indicatie van de sociale structuur, en met name van de inkomensverdeling binnen de gemeente.¹⁸ In deze lijsten zijn namelijk de namen genoteerd van de belastingbetalers alsmede de bedragen waarvoor zij per jaar in de directe belastingen zijn aangeslagen. Zo zijn er in 1852 51 mannen gerechtigd tot het uitbrengen van een stem bij verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten, omdat zij minimaal f 20,00 (de census) betalen in de directe belastingen. Voor de gemeenteraad lag de census op de helft van dat bedrag, dus op f 10,00.

In Rosmalen kwamen er daardoor nog 48 kiezers bij, die dus tussen de f 10,00 en f 20,00 belasting per jaar betaalden. Deze laatste categorie bestond voor bijna 100% uit landbouwers.

In de categorie boven de f 20,00 bestonden aanzienlijke verschillen in vermogen. Van de 51 kiezers waren er 33 - landbouwers, maar vooral ook ambachtslieden en winkeliers - die tussen de f 20,00 en f 40,00 betaalden. Daarboven betaalden 12 personen tussen de f 40,00 en f 60,00 en 2 tussen de f 60,00 en f 100,00. Er bleven dus

Doorbraak van de provinciale klinkerweg (Berlicumseweg) tussen Coudewater en de Wambeg, maart 1876

(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch)

nog maar vier kiezers over die meer dan f 100,00 belasting per jaar betaalden. Drie van hen betaalden een bedrag tussen de 100 en 200 gulden en slechts één, notaris Nicolaas Esser Meerman, betaalde meer dan f 300,00. De andere drie "rijken" waren Hendrik van Lith, molenaar; Hendrik Ignatius Siepkens, burgemeester en Steven Trugg, de lokale arts.

In datzelfde jaar 1852 telde Rosmalen 95 personen die permanente ondersteuning van de armenkas behoeften en 206 personen die in ieder geval een deel van het jaar als "behoefstig" te boek stonden.¹⁹ Aan die 301 al dan niet tijdelijke armen werd ruim f 1.033,00 uitgegeven, een gemiddeld bedrag per persoon van f 3,43.

Het patroon dat hier geschetst is van de inkomensverdeling binnen de Rosmalense bevolking in het midden van de negentiende eeuw handhaaft zich in ieder geval tot het eind van die eeuw. Er zijn 3 à 4 echte vermogenden binnen de gemeente, op ruime afstand gevolgd door een wat bredere laag van ambachtslieden en landbouwers met een stukje eigen grond en redelijke inkomsten. Daaronder bevindt zich een grote groep van mensen die het hoofd boven water kunnen houden, met daaronder de mensen die zich op of net onder de rand van het bestaansminimum bevinden: weduwen, bejaarden, werkelozen.

De namen van de paar "rijken" veranderen door de decennia heen. In de groep daaronder zie je in de kiezerslijsten enkelen langzaam in inkomen stijgen, anderen langzaam achteruit gaan. Een nauwgezette bestudering van deze bronnen, in samenhang met ander bronnen, zoals de kohieren van de personele en hoofdelijke omslag zou dit beeld nog nader kunnen preciseren en verrijken.²⁰

Burgemeesters

Het is hier misschien wel interessant om nog wat dieper op een paar Rosmalense burgemeesters in te gaan. De al genoemde

Willem Siepkens werd in 1838 opgevolgd door zijn zoon Hendrikus Ignatius Siepkens, winkelier van beroep. In 1844 werd Hendrik Siepkens herbenoemd. In het algemeen werden zittende burgemeesters zonder problemen herbenoemd. Maar na de invoering van de Gemeentewet 1851 lag voortzetting van de inmiddels derde ambtstermijn voor Hendrik Siepkens niet direct meer voor de hand. Uit de notulen van de vergaderingen van burgemeester en wethouders en uit de notulen van de gemeenteraadsvergaderingen valt af te leiden, dat de bestuurlijke verhoudingen binnen Rosmalen in deze periode nogal verstoord moeten zijn geraakt.

Op 3 oktober 1851 om 5 uur was er een B&W-vergadering belegd. Op de agenda stond de vaststelling van een datum voor de herstemming over twee nieuwe raadsleden, die hun benoeming niet hadden aangenomen. Na een uur wachten opende burgemeester Siepkens de vergadering om samen met de aanwezige secretaris, Lambertus van Erp, te moeten vaststellen dat geen van beide wethouders was komen opdagen. Terstond werd de vergadering weer gesloten. Op 10 november volgde een vergadering van de gemeenteraad, waarbij Hendrik Siepkens ontbrak. De burgemeester was inmiddels geschorst, omdat hij door de Arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch veroordeeld was tot één maand celstraf en f 25,00 boete wegens laster. Het oudste raadslid in jaren, Jan Maas, fungeerde tijdelijk als voorzitter van de raad. Enkele weken later, de burgemeester was nog steeds afwezig, kwamen Jan Maas en beide wethouders wel bijeen voor de herstemming over nieuwe raadsleden. Hoewel Siepkens als burgemeester geschorst was, verscheen hij vanaf half november wel weer in de raad: hij was immers ook gekozen raadslid. Eind december trad hij weer op als voorzitter.²¹

Zijn veroordeling stond echter verdere herbenoeming in de weg. De Commissaris

des Konings, die aan de Koning moest adviseren over (her)benoeming van burgemeesters, noteerde:

*Na hetgeen met de titularis heeft plaats gehad en wereldkundig is, kan hij voor het burgemeesterschap node in aanmerking gebracht worden nu de zaak alnoch aanhangig is bij de Hooge Raad. Van de tot zijne vervanging voorgedragene personen is L. van Erp de meest geschikte; mocht hij benoemd worden, dan vermeen ik te mogen voorstellen dat de benoeming gepaard ga met de vergunning om gelijktijdig het secretarisambt te blijven bekleeden.*²²

En zo gebeurde het ook: gemeentesecretaris Van Erp werd tevens burgemeester. In de raadsvergadering van 14 september 1852 werd de nieuwe burgemeester geïnstalleerd. Overigens was het raadslid Hendrik Siepkens bij deze gebeurtenis afwezig. Om de gecombineerde functie van burgemeester en secretaris te kunnen uitoefenen, moest Van Erp overigens wel ontslag nemen als gemeente-ontvanger van Rosmalen.²³

Lambertus van Erp zou tot 1880 burgemeester van Rosmalen blijven, al verliep ook zijn carrière niet rimpelloos. In 1855 werd hij, net als zijn voorganger Siepkens ooit, tot raadslid verkozen. Zo was hij dus behalve voorzitter ook lid. De gemeenteraad besloot echter op 14 september van dat jaar de burgemeester niet als lid toe te laten. De raad was namelijk van mening dat Van Erp zijn positie als burgemeester had misbruikt om met ongeoorloofde middelen kiezers voor zich te winnen. Harde bewijzen had de raad echter niet voor deze aantijging, zodat het raadsbesluit werd vernietigd en Lambertus van Erp al op 28 september 1855 als raadslid de eed kon worden afgenomen.²⁴

Een voorzichtige aanwijzing dat Van Erp toch wel iemand was om rekening mee te houden, en dat het gewraakte raadsbesluit niet zomaar uit de lucht was komen vallen, kan misschien gevonden worden in een curieus incident enkele maanden later.

Op 15 januari 1856 verscheen in de Staatscourant het bericht van Van Erps herbenoeming tot burgemeester van Rosmalen. Enkele inwoners van het dorp vuurden wat vreugdeschoten af en bouwden vervolgens een feestje in het centrum.

Althans, zo stelde Van Erp het voor in de verklaring die hij voor de officier van justitie te 's-Hertogenbosch over de gebeurtenissen opstelde: *Oogblikkelijk daarna [na de bekendmaking van de herbenoeming, RW] werden er eenige vreugdeschoten gelost; de bevolking kwam van verschillende kanten aanrennen om aan de vreugde deel te nemen, hetwelk tot laat in de avond duurde en menig schot werd er gedaan in opgeruimde vrolijkheid zonder de minste rustverstoring. Doch zooals ik gehoord heb, waren zij verzocht om buiten de kom der gemeente hunne geweren voor het laatst nog af te schieten en wel voorbij het huis van Ant. van der Doelen. Doch zooals meermalen gebeurd, konden zij het zoo ver niet brengen en schoten voor of bij het huis van Van der Doelen, hetwelk door hem als eene belediging is opgenomen, hoewel ik vertrouw dat de zaak op haar zelve weinig betekend en zeer moeilijk zal wezen om de daders daarvan op te sporen.*²⁵

De verklaring die A. van der Doelen aflegde voor wethouder en tijdelijk waarne-

Bij de watersnood van maart 1876 zochten veel inwoners van Rosmalen hun toevlucht op heuvels in de Zandbergen

(Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, rec. nr. 54781)

mend burgemeester C. Zwijsen, vertelt echter een heel ander verhaal. Om half elf 's avonds werden Van der Doelen en zijn gezin, onder wie zijn 82-jarige moeder, in huis opgeschrikt door een hevig vuur van geweren en pistolen. Er was sprake van opzettelijke baldadigheid op zijn stoep en tegen zijn deur en er werd geroepen en gejouwd: "Komt er maar uit, dan zullen wij u op uw klooten slaan" en meer van dergelijke dreigementen. Toen zijn knechts door het zolderraam wilden kijken wat er allemaal aan de hand was, vlogen de kogels hen om de oren. Een ruit in het bovenlicht van de deur sneuvelde en er werd een gat in de deurstijl geschoten, 'waarna ik zelfs voor uit gegaan en hun tot tweemaal toe verzocht heb mijn huis te verlaten ten einde geen brand te stichten. Evenwel niet ophoudende zoo dat ik mij de gemeente ingaf met het doen van deze gruweldaad aan den wethouder fungerend burgemeester aan te geven de vermoedelijke daders van dit ongeval, welke ik vermeen in den donkere te hebben herkend, zijn: H. Zand-

weg, [A.?] van Erp te Rosmalen en J. Stokvis, boekdrukker te 's-Bosch en meer anderen'.²⁶

De aanwezigheid van een Bossche boekdrukker en een naamgenoot van de burgemeester, alsmede de tegenstrijdigheid tussen de verklaring van de burgemeester en die van Van der Doelen over de toedracht doen vermoeden dat hier meer aan de hand geweest is dan louter baldadigheid onder invloed van vreugde dan wel drank. Een diepergaand onderzoek dan hier mogelijk was naar de bestuurlijke verhoudingen (en wellicht ook de familie-verhoudingen) binnen de gemeente zou daar wellicht meer opheldering over kunnen verschaffen.

Rosmalen in het water

Een specifiek voor Rosmalen (en de andere gemeenten langs de Maas tussen Grave en 's-Hertogenbosch) geldend probleem was gedurende de gehele negentiende eeuw de periodieke wateroverlast, waarmee de gemeente te kampen had. Oorzaak daarvan was vooral de gebrekkige afwatering van de Maas. Bij hoge waterstanden spoelde het rivierwater bovenstrooms van Grave over de daar onbedijkte oeverwal. In een kilometersbrede strook zocht het water zich dan een weg dwars door het Maasland om uiteindelijk via de Dieze weer in de Maas terug te vloeien. Dit verschijnsel droeg de naam Beerse Maas, naar de plek waar het Maaswater zijn bedding verlaten had: Beers.²⁷ Deze Beerse Maas overstroomde op Rosmalens grondgebied de polder Van der Eigen en het gebied rond Hintham, de Vliert.

Een tweede oorzaak van wateroverlast was het opzettelijk onder water zetten van landerijen als onderdeel van de verdedigingswerken rondom de vesting 's-Hertogenbosch. Deze inundaties speelden met name in de jaren 1830-1833, toen als gevolg van de Belgische Opstand de vesting 's-Hertogenbosch in paraatheid was gebracht.

Behalve in de allerergste gevallen, als

daadwerkelijk huizen weggespoeld waren en mensen voor het water op de vlucht moesten, was de schade die werd aangericht vooral indirect. Doordat de lage gebieden onder water stonden of te drassig waren, kon het vee daar niet geweid worden. Ook de wintervoorraad gras of hooi kon niet geoogst worden, waardoor met name het armere deel van de bevolking in de problemen kwam, niet alleen tijdens de overlast zelf, maar ook in de periode daarna. Voorzover de gronden als landbouwgrond in gebruik waren, kon er door de overstromingen vaak niet op tijd gezaaid worden.

Lokale, provinciale en landelijke overheid, alsmede particuliere instellingen, probeerden dan ook vooral die gevolgen te verzachten. Zo stelde koning Willem I in 1816 f 25.000,00 beschikbaar voor de gemeenten langs de Maas van Megen tot Bokhoven. Rosmalen ontving uit dit fonds f 780,00 en Hintham f 296,00 voor de aankoop van hooi, stro en wintervoorraden raapkoeken om in het bijzonder de dagloners in staat te stellen de enkele koe die zij hadden te blijven voeden.

Dat de schade een enorme omvang kon aannemen, blijkt wel uit de taxaties na de overstromingen van 1850 en 1851. De polder Van der Eigen, de Vliert, alles stond het hele voorjaar onder water, zodat bebouwing van het land pas na half mei weer mogelijk was. In 1850 was het al erg geweest: *Den 2 Februarij 1850 is het water over den steenweg geloopt en tusschen den 9 en den 10 is den dijk onder Rosmalen doorgelopen, als dat den groten weg der eerste klasse nummer 8 een gedeelte van 5000,300 ellen (5,3 km) onder water stond op eene diepte van 7 palmen en 5 duimen, als dat de dilicens en brievenpostkar met de schuif moest afgehaald worden.*²⁸

Zo'n 319 mensen dienden een schadeclaim in met een totale raming van ruim f 10.000,00. Maar het jaar daarop was het nog veel erger. Na de overstroming van 1851 werd de schade in Rosmalen geschat

Nog een foto van de watersnoodramp van 1876; in de provisorische hutten verbleven mensen en vee (Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, rec. nr. 54778)

op ruim f 28.000,00. Ter vergelijking: de gemeentelijke begroting bedroeg in deze periode rond de f 3.000,00.

Zoals altijd met dit soort rampen waren er naast een hoop ellende dat jaar ook bijzonder schrijnende gevallen. Arie Spierings was met vrouw en kinderen door het water uit zijn huis verdreven en had nergens onderdak kunnen vinden, zodat hij met zijn gezin op de Rosmalense heide onder horden (dat zijn eenvoudige vlechtwerken) moest verblijven. Het was begin maart. Jan van de Heuvel en zijn gezin verkeerden in nagenoeg dezelfde omstandigheden.

Burgemeester en wethouders vroegen aan de Algemeene Watersnoodcommissie om geld uit het Fonds voor de Waterramp ten behoeve van huisvesting voor beide gezinnen. Helaas moest de commissie antwoorden dat het geld uit het fonds slechts gebruikt mocht worden voor schadeloosstelling van "schade rechtstreeks als gevolg van de watersnood". Men ontkwam desalniettemin niet aan de constatering dat deze

*treurenswaardige toestand noopte tot nader onderzoek ten einde zoveel mogelijk tot de verzachting van het lot dier ongelukkigen te kunnen bijdragen.*²⁹

Het is duidelijk dat door de overstromingen en de bijkomende ellende meer aanspraak op ondersteuning vanuit de armenfondsen werd gedaan. Een regelmatige constatering van het gemeentebestuur in de gemeentelijke jaarverslagen onder het hoofdstuk armenzorg is dan ook dat de toestand van het armwezen aanzienlijk zou verbeteren door verbetering van de uitwatering.

In 1855 was opnieuw sprake van wateroverlast, zij het iets minder dan in de jaren daarvoor. De schadestaat uit maart van dat jaar vermeldt f 4.041,45 voor schade aan landerijen, f 256,00 schade aan gebouwen, f 164,00 aan huisraad, f 164,00 aan vee, f 39,75 aan verloren gegane wintervoorraad voor mensen en f 283,80 voor verloren wintervoorraad voor het vee. Met f 561,00 schade aan andere voorwerpen kwam de totale raming uit op f 5.496,00. De gemeente had inmiddels aan noodhulp voor 17 personen voor brood, zout, olie en veevoer gezorgd. Vijftien mensen waren dakloos geworden. Niet iedereen kon de

schade overzien: *Ik voornoemt, Niekoolaas van Lijssel, door deeze waaterstandt meer schaade dan ik kan schrijven: agt vat onder waatter met rog en twee vat met groen en zoo ik zegge moet, staat het gelijk waaterpas, zoodat ik niets kan zetten of zaaijen.*³⁰

Opnieuw merkt het gemeentebestuur in het jaarverslag over 1856 de relatie op tussen de toestand van de waterbeheersing en het welvaren van de inwoners, met name van de dagloners die aangewezen waren op seizoenswerk: *Zolang de polder van der Eigen, de Vliert en het Bosch Veld des zomers onder water blijven staan, is hier voor de arbeidersklasse niets te verdienen en worden van dag tot dag armer.*³¹

In 1861 was het opnieuw mis. En opnieuw kwamen overheden en particulieren de slachtoffers te hulp, al was men wel kritisch: bij het opmaken van de schaderapporten werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen personen, die niet in staat zijn die schade te herstellen en personen, die hun verlies kunnen te boven komen.

Een bijzonder particulier initiatief kwam van de kant van de Maastrichtse porseleinfabrikant Petrus Regout. Hij stelde 2850 mud kolen beschikbaar voor de slachtoffers van de watersnood in Noord-Brabant en Gelderland. Rosmalen kreeg daarvan 28 mud toebedeeld. De kolen werden aangevoerd met de schepen *Le Celestin*, *Le Hollandais* en *Le Victoire*. Zo bracht de Maas ook nog iets goeds.³²

Tot in de twintigste eeuw bleef de Maas problemen geven, met dieptepunten in de jaren 1876 en 1883. Ook in 1926 vond nog een ernstige overstroming plaats. Pas daarna slaagde men erin de afwateringsproblemen van de Maas onder controle te brengen.

Afgezien van het menselijk leed dat de overstromingen in Rosmalen teweeg hebben gebracht, zou het de moeite waard zijn te onderzoeken in welke mate de opeenvolgende watersnoden invloed hebben gehad op de gemeente in de loop van de negentiende eeuw, in economische zin of anders-

zins. In een dergelijk onderzoek zouden vanzelfsprekend ook de andere gemeenten langs de Maas vergelijkenderwijs betrokken dienen te worden.³³

Volksgezondheid

In de negentiende eeuw was de bemoeienis van de overheid met de volksgezondheid een stuk minder intensief dan tegenwoordig. De aandacht van het lokale bestuur ging veel meer uit naar de armenzorg dan naar de gezondheidszorg. Toezicht op de gezondheidszorg werd vanaf 1818 uitgeoefend door Provinciale commissies van toezicht. Vanaf 1851 speelde ook de gemeente een rol in het toezicht op de publieke gezondheidsdienst.

In de loop van de negentiende eeuw drong langzaam maar zeker het besef door van het belang van hygiëne, met name ten aanzien van het gebruik van drinkwater. Nog lang ging men daarbij echter uit van zintuigelijk waarneembare zaken, zoals kleur, helderheid en geur. Van mogelijke bacteriologische besmetting had men tot ver in de tweede helft van de eeuw nog geen idee: zo ontdekte pas in 1883 R. Koch de bacterie *vibrio cholerae*, die de gevreesde buikloop of Aziatische cholera veroorzaakte.

Besmettelijke ziekten kwamen in Rosmalen wel voor, maar tot echte epidemieën zijn ze nooit uitgegroeid. Zelfs tijdens de cholera-epidemie die grote delen van Nederland in 1866 teisterde, deden zich in Rosmalen maar enkele gevallen voor. Het gemeentebestuur stelde in zijn jaarverslag over 1866: *De eigenaardige [=bijzondere, RW] toestand van de grond in deze gemeente werkt gunstig op de gezondheid der ingezetenen. Goten, rioelen, mestverzamelingen, slooten, kanalen of grachten, hinderlijk voor de openbare gezondheid treft men niet aan. Het nemen van maatregelen ter bevordering van den gezondheidstoestand werd alzoo niet gevorderd.*³⁴

Toch had juist in dit jaar de gemeentelijke arts, J.F. Anderegg, kritiek gehad op de

laksheid van het gemeentebestuur, waar het ging om het nemen van maatregelen ter voorkoming van verdere verspreiding van de cholera door het dorp.

Eind april had Anderegg aan de burgemeester gemeld dat Lambert Willems besmet was geraakt met cholera. Willems herstelde, maar zijn vrouw en dochtertje bezweken aan de ziekte. Begin juli schreef de Commissaris des Konings aan de burgemeester dat hij vernomen had dat in dit geval *zoo min voor de verpleging der lijdens als voor de zoo noodzakelijke desinfectatie voldoende maatregelen* waren genomen. Deze brief kwam binnen in dezelfde week waarin opnieuw twee slachtoffers van de cholera vielen. Op 13 juli schreef Anderegg aan de burgemeester dat de jachttopziener J.J. van Raamsdonk besmet was met cholera en het waarschijnlijk niet zou overleven. De volgende dag overleed Van Raamsdonk inderdaad.

Daarop gebeurde er iets (of waarschijnlijk beter gezegd, niets), waardoor Anderegg zich rechtstreeks wendde tot de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch.

Anderegg beklagde zich over de zijns inziens verregaande achteloosheid bij het gemeentebestuur in het nemen van maatregelen ter wering van de verspreiding van de cholera, *zoodanig dat noch het huis van de overleden Van Raamsdonk noch het door hem gebruikte bed gereinigd of gedesinfecteerd zijn en welke laatste als het ware doorweekt met uitwerpselen van den lijder, bij de tegenwoordige hitte eene ware bron voor besmetting is, die te meer bij de tegenwoordige hitte de noodlottigste gevolgen kan na zich slepen.*

Andereggs klacht kreeg nog iets meer reliëf door de klacht bij dezelfde procureur-generaal van een Bossche inwoner over de weigering van de burgemeester van Rosmalen hem het toegezegde loon van f 3,00 per 24 uur uit te betalen, dat hij als oppasser ("waker") bij het gezin van Van Raamsdonk zou krijgen.

Via de Commissaris des Konings kwamen

deze klachten weer terug bij de burgemeester, die tot antwoord gaf dat het bestuur er juist alles aan deed om uitbreiding van de ziekte tegen te gaan. De volgende dag werd ook meteen niet alleen het beddengoed van Van Raamsdonk, maar een groot deel van het hele linnen goed van de weduwe verbrand.³⁵

Over die verbranding ontstond overigens opnieuw verschil van mening: volgens de medische deskundigen was desinfecteren afdoende geweest. De burgemeester echter zag geen andere mogelijkheid dan zoveel mogelijk te verbranden, omdat hij niemand had die zo'n desinfectie kon uitvoeren.³⁶ Het hele geval, inclusief de nasleep, laat mijns inziens duidelijk zien, hoe men nog niet goed wist om te gaan met besmettingsgevaar. Ook in later jaren komen nog andere gevallen voor, waaruit die onzekerheid blijkt. Opnieuw zou ik willen pleiten voor verder onderzoek, bijvoorbeeld naar de manier waarop de lokale overheid omging met gezondheidsvraagstukken.

Slot

Rosmalen is een ellendig land / 's winters in het water en 's zomers in het zand is een regelmatig opduikende kenschets van de voormalige gemeente. Zeker, de tweede zin geeft kernachtig een groot en met name 19e-eeuws probleem voor Rosmalen aan. Maar Rosmalen stond daarin niet alleen: vele dorpen langs de Maas kampten daarmee. Veel meer onderzoek is nog nodig om vast te kunnen stellen of bij uitstek Rosmalen nu zo'n *ellendig land* was.

Ik hoop in het bovenstaande te hebben laten zien dat er veel meer over Rosmalen valt te zeggen, terwijl onderwerpen als het onderwijs, de ontginningen, de landbouw en de nijverheid zelfs nog niet eens aangeroerd zijn. Ook de periode tussen circa 1890 en 1940 verdient nog op allerlei gebied nader onderzoek. Er ligt nog veel bronnenmateriaal te wachten! ■

Noten

Gebruikte afkortingen:

AGR Archief gemeente Rosmalen

GAHt Gemeentearchief 's-Hertogenbosch

RANB Rijksarchief in Noord-Brabant

1. J.C.M. Mikkers, *Inventaris van het archief van de gemeente Rosmalen 1811-1932* (1939) ('s-Hertogenbosch 1996).
2. J.A. Pel, *Economische bedrijvigheid in transitie. Bostel in de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 1994), (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland dl. 98).
3. L.J.P. van Gastel, *Roosendaal tussen stad en platteland, deel A 1770-1900* (Tilburg 1995), (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland dl. 100A).
4. Zie hierover Henk Buijks, "Van den Grave aff tot ter Diezen toe" 1307-1996. Bijna 700 jaar waterschappen in het Maasland (Oss 1996).
5. R. Datema en P. van der Gaauw, *Rosmalen-Empel, een archeologische kartering, inventarisatie en waardering* (Amsterdam, z.j.), (R.A.A.P. Rapport 32) p. 8.
6. H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* (ONB) dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch ('s-Gravenhage 1979), 1e stuk, nr. 15 p. 20-21.
7. ONB dl. I, 2e stuk, nr. 596 p. 716-719.
8. ONB dl. I, 2e stuk, nr. 784 p. 944-947.
9. *Cultuurhistorische inventarisatie Noord-Brabant. Monumenten Inventarisatie Project. Gemeente Rosmalen* ('s-Hertogenbosch 1990) 9-10.
10. H.G.J. Buijks, Tussen het Heeseind en de Hintham, in: *Wegwijzer voor Rosmalen '81/'82*, p. 12-19 en met name p. 14-15.
11. Vgl. daarvoor Th.L.M. Engelen en P.M.M. Klep, Een demografisch traditionele samenleving, in: *Geschiedenis van Noord-Brabant, dl. I Traditie en modernisering 1796-1890* (Amsterdam/Meppel 1996), hoofdstuk I. Bedoeld lijstje komt voor op p. 69.
12. Idem, p. 61.
13. GAHt, AGR, inv.nr. 56.
14. W.G.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders (red.), *Noord-Brabant in de negentiende eeuw, een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch /Hilversum 1993) 33-35. Zie tevens de op p. 41-42 aangegeven literatuur.
15. Idem. Zie ook C.M.M. van Caulil e.a., *Bestuurders bestudeerd. Een onderzoek naar de bestuurlijke elite in Westelijk Noord-Brabant 1813-1890*, Jaarboek De Ghulden Roos 50 (1990) dl. I, p. 45-46.
16. GAHt, AGR, inv.nr. 1.
17. GAHt, AGR, inv.nr. 2 (raadsvergadering van 25 augustus 1825).
18. GAHt, AGR, inv.nrs. 587-588.
19. GAHt, AGR, inv.nr. 82, jaarverslag 1852.
20. GAHt, AGR, inv.nrs. 663-700 en 705-772.
21. GAHt, AGR, inv.nrs. 15 (notulen B&W) en 5 (notulen raad).
22. RANB, Archief Provinciaal Bestuur 1814-1920, inv.nr. 4764, voordrachten 1852.
23. In de *Geschiedenis van Noord-Brabant*, deel I, spreekt A.F.J. van Kempen zich in zijn bijdrage *Een emanciperend gewest, achterstand en ambities in bestuur en politiek* op p. 95 nogal stellig uit over het combineren van burgemeester- en secretarisambt: "Combinatie van beide ambten was wettelijk toegestaan, maar kwam niet voor". Lambertus van Erp, die van 1852 tot 1880 beide ambten in Rosmalen combineerde, en vanaf 1858 daarbij ook nog burgemeester van Nuland was, is overigens niet het enige tegenvoorbeeld in deze provincie.
24. GAHt, AGR, inv.nr. 613.
25. GAHt, AGR, inv.nr. 840.
26. Ibidem.
27. Zie hierover H.G.J. Buijks, *675 Jaar waterschappen in de Maaskant 1309-1984* (Oss, 1987 cop.) met name p. 12 en 18-20 en de aldaar genoemde literatuur.
28. GAHt, AGR, inv.nr. 1113.
29. Ibidem.
30. GAHt, AGR, inv.nr. 1114.
31. GAHt, AGR, inv.nr. 86, jaarverslag 1856.
32. GAHt, AGR, inv.nr. 1115.
33. Zie bijvoorbeeld K.A.H.W. Leenders, Naar de climax van het gesloten landschap, in: *Geschiedenis van Noord-Brabant* deel I, waar hij op p. 148 opmerkt dat de Beerse Maas het land ongeschikt maakte voor bewoning en intensieve landbouw. Overigens is er nog zoveel bronnenmateriaal, zoals bijvoorbeeld de archieven van het Provinciaal Bestuur en de archieven van de verschillende watersnoodcommissies, dat een dergelijke studie heel wel mogelijk is.
34. GAHt, AGR, inv.nr. 96, jaarverslag 1866.
35. GAHt, AGR, inv.nr. 1041. De geschatte waarde van het verbrande linnengoed was f 179,00.
36. Ibidem.

R.J. Wols is archivaris van het Streekarchivariaat Langs Aa en Dommel te Vught. Hij beheerde tot voor kort de archieven van de gemeente Rosmalen.